

KAOS JA KATŠINID

Ray Abrahams (Cambridge)
Inglise keelest tõlkinud Eva Rein

Kõikjal kõnnib kaos. Liblikas – või on neid mitu – lehvitas tüübu ja juba me kuuleme tuult ulgumas tekstitöötluse programmides. Kaugõppeülikooli raadioloengutest TLS-ni* ja James Gleickist¹ hiljutiste vaidlusteni antropoloogias on seda sõnumit kuulda. Kaos on päevakorral. Muidugi ei ole see ainuke sõnum eetris ja tal tuleb leida oma koht koos mõne teisega, nagu uus biotehnoloogia ja võib-olla Balti riigid. Võib täiesti kindel olla, et me saame veel kuulda sellest liblikast ja ta kummalisest kaaslasest – pendlist, mis võngub ettearvamatult ühelt magnetilt teisele nagu antropoloog teooria otsingul.

Näib olevat donkihhotelik teha tohutu panus ettenägemise võimatusele, kuid viidatud paradoks on lihtsalt hästituntud mõistatuse üheks formuleeringuks ja see mõistatus on ammu olnud paljudele antropoloogidele nii väliseks stiimuliks kui ka sisemiseks ajendiks. Inimesed otsivad korda enestes ja eneste vahel ja ümbritsevas maailmas. See on riskantne ning vähemalt mõnikord lausa kohatu ülesanne.

Mõnevõrra riskides oma äsjakaevatud auku kukkumisega, võib siinkohal eristada kahte problemaatilist valdkonda. Üks on eluta asjade ja protsesside materiaalne maailm ning teine on elu, sageli valikute ja kavatsuste maailm. Ma tean, et asjalood ei ole kaugeltki nii lihtsad, aga praegusel juhul on see formuleering võib-olla küllaldane. Traditsiooniline korraotsing esimeses maailmas on seni olnud kaoseteooria peamine eesmärk, kuigi on samuti tōsi, et nüüsguse korra traditsiooniliselt tajutavate vormide määratavus on filosoofias olnud keskeks teemaks ammudest aegadest saadik. Herakleitos või vähemalt üks talt säilinud fragmente manitses meid rääkimast samasusest ja püsivusest ning samas vaimus kõneleb Lucretius meile väidetavasti üht või teist liiki elemente sisaldavate kategooriate kunstlikkusest. Kõige üldisemal tasandil tegeleb ka kaoseteooria nüüsguste probleemidega. Vaatamata meie jõupingutustele ja kavatsustele on vaid kaduvväike võimalus, et nelja magneti vahel rippuva pendli võnge algaks samast kohast kaks korda. Ja kui see ei algagi samast kohast,

* Times Literary Supplement.

siis pendli võnkudes ei vähene isegi mitte vähim erinevus alguspunktide vahel. See pigem suureneb ja üks trajektoor erineb oma püürides meeletult teisest. Need ja muudki füüsilises maailmas toimuvad protsessid on väga keerukad ja ühed veelgi keerukamad kui teised, nii et ainuüksi mõte nende järgmise sammu etteaimamisest, rääkimata nende ennustamisest algusest peale võib olla kättesaamatu isegi meie kiirelt areneva tehnoloogia ja – mis veelgi häirivam – meie matemaatika võimaluste juures.

Kui jõuame elu ja inimeste juurde, näib olukord olevat keerukam, samas aga siiski huvitaval kombel võib-olla mitte nii keerukas. Hiljuti TLS-is ilmunud Tito Arecchi artiklis "Kaos ja komplitseeritus"² on sotsiaalsed protsessid ja süsteemid arvatud kõige keerukamate nähtuste hulka, millest me püüame aru saada. Suur hulk valikuid ja kavatsusi, isegi kui me neid teisiti nimetaksime, muudavad ennustamiskatsed väga problemaatiliseks, kuna isegi põgus pilk viimase kahe kuu jooksul Ida-Euroopas toimunule näitab seda ilmekalt. Süiski on samuti küsitav, kas seesama inimlik aje otsida korda meid ümbritsevas maailmas sunniks meid püüdma endi jaoks korda luua. Ja keelte, sotsiaalsete reeglite ja suure hulga empaatia olemasolu annab meile rohkesti tunnistust sellest, et nüüsguse korra tõelised valdkonnad võivad eksisteerida ja eksisteerivadki ning et vaatamata tublisti kulunud sillutisele põrguteel ei ole sotsiaalne maailm mitte mingil juhul lihtsalt kaootiline.

See paneb meid veidrasse olukorda. Võib väita, et kaosemõtlemine on vaimu- ja materiamaaailma vahelist lõhet omamoodi vähendanud. Sedalaadi katsete harilik teaduslik vorm on olnud reductio, aga see lähenemine ei sobi kokku interaktsiooni tähtsuse tunnistamisega uutest teooriast. Huvitaval kombel E. Durkheimi superorgaanilise ümber toimunud poleemikat meenutavas sõnastuses öeldakse meile, et elementide keeruka kogumi käitumist nende elementide süstemaatilises interaktsioonis üksteisega ei saa ette näha lihtsalt üksteisest isoleeritud komponentide endi iseloomu mõistmise alusel. Ja kuna näidatakse, et isegi suhteliselt lihtsate materiaalsete süsteemide käitumismudelid on keerukamad ja vähem ennustatavad, kui võiks arvata, siis hakkavad nüüsgused süsteemid üha rohkem välja nägema nende moodi, millega on püüdnud jõudu katsuda ühiskonnateadlased.

Tõepoolest näib olevat mõningaid tõendeid, et sotsioloogid ja antropoloogid on jõudnud sinna esimesena, ning tekib mõte, et loodusteadlased võiksid lugeda mõningaid meie töid, enne kui nad ise midagi tegema hakkavad. Ma olen juba maininud E. Durkheimi, kuid nagu artikli pealkiri ütleb, mõtlen ma siinkohal peamiselt Edmund Leachi. On tõsi, et ta tõi antropoloogiasse palju kõnealuseid ideid tehnikast, aga on samavõrd õige, et nende arendamine

E. Leachi poolt antropoloogias näib ennetavat mõningaid palju hili-semaid ideid loodusteadustes.

Oma TLS-is ilmunud artiklis arutleb T. Arecchi nüüd juba tuttava võimsa liblika ja isemeelse pendli püstitatud probleemi üle üldisest seisukohast. Mõte, et keeristormi ja väikese vihapurske vahe võib olla tingitud liblika tiivalöögist, tähendab muuhulgas õiendava vastutoime puudumist isegi vähima segava toime suhtes. T. Arecchi esitab kahe pinnavormi lihtsa skeemi. Esimene on midagi oru- või kuristikutaolist, mida võiks kujutada kokkumurtud kaardina, mida hoitakse murdekohaga all, nii et kaardi kaks poolt avanevad üles-poolle. Teine on mäehari – seesama kokkumurtud kaart tagurpidi pööratult, nii et selle kaks poolt avanevad murdekoha suhtes alla-poolle. Kui panna kera “orus” suvalisest kohast veerema, siis lõpuks jookseb ta piki põhja. Kera rada langeb lõpuks ühte mis tahes teise kera omaga, ükskõik kust see liikumist alustab. Teisel juhul võiks vähemalt teoreetiliselt panna kera veerema piki mäeharja ülemist ser-va, kuid vähimigi liikumise alguspunkti või suuna muutus põhjustab selle kera teekonna ja mäeharja suuna üha suureneva lahknemise.

T. Arecchi esitab siin loomulikult stabiilsete ja ebastabiilsete ta-sakaaluseisundite erinevuste klassikalise mudeli ning see on täpselt see, mida E. Leach õpetas meile juba 1954. aastal.³ Vaevalt on mul tarvis seda siinkohal detailsemalt üle korrata. E. Leach väitis, et mitu kolleegi tegi nende poolt analüüsitud sotsiaalsete süsteemide stabiil-suse kohta põhjendamatu oletusi. Ta ise oli leidnud demokraatliku ja autokraatliku riigivormi segu Kachini ahelikul Birma mägismaal ja need meenutasid kahte peamist riigivormi, mida üldjoontes kirjel-davad M. Fortes ja E. Evans-Pritchard raamatus “Aafrika poliitilised süsteemid”.⁴ E. Leach eeldas siiski, et muutuvus on normaalne ja äärmisel juhul võib olla korrapäratu. Süsteemid võivad muutuda ja muutuvad. Nad võivad olla tasakaalus, kuid see oli stabiilsusest erinev teema. Kui keegi peaks otsima püsivat mudelit katsinite najal, oleks mõttekam mõelda niisuguste muutuste regulaarsuse üle, mille kohaselt demokraatiatest võiksid saada autokraatiad ja vastupidi.

Ma tulen selle viimase küsimuse juurde varsti tagasi, aga praegu lubatagu mul lihtsalt rõhutada paralleeli T. Arecchi seisukoha ja E. Leach'i 35 aastat varasema seisukoha vahel. Oma sotsiaalsete süsteemide analüüsis nuhtles E. Leach kolleege rõhuasetuse pärast stabiilse tasakaaluseisundi analüüsile peaaegu samas vaimus, na-gu kaoseteoreetikud rõhutavad ebastabiilsuse elemente materiaalses maailmas. Täpsuse mõttes peaksin ma lisama, et E. Leach ei eita-nud selgelt võimalust, et ühed sotsiaalsed süsteemid või alasüsteemid võiksid olla stabiilsemad kui teised. Oma Shan'i riikide ja katsini-te *mayu/dama* abieluvormide kooshoidva jõu analüüsis käsitleb ta neid suhteliselt stabiilsete maastikuissearasustena, mis on tal tõepoo-lest oluliseks elemendiks *gumlao* demokraatia ja *gumsa* pealikupo-

liteia ebastabiilsuse mudelis. Sellele vaatamata ei väsi ta üldiselt rõhutamast, et stabiilsust ei saa lihtsalt eeldada. Siinkohal võib mõeldamises samuti märkida, et "Naveni" teise väljaande (1958) eessõnas tõendas Gregory Bateson veenvalt sama, ning on selge, et selles küsimuses nagu ka Bali ja latmulise stabiilsuse tasakaalu erinevate vormide vastandamises (1949)⁵ oli G. Bateson tasakaaluteooria keerukusest mõnevõrra teadlikum kui paljud kolleegid.

Ma olen osutanud sellele, et vastavalt valiku ja kavatsuse olemasolule võib inimtegevuse maailm olla nii lihtsam kui ka keerukam. Seda võimalust on võib-olla kõige optimistlikumalt kinnitanud formalistlik majandusteadus ja mänguteooria, mille kohaselt loodetakse, et meie võime ratsionaalselt tegutseda aitab meie valikud muuta suhteliselt ettearvatavaks. Funktsionalistid ja strukturalistid on jällegi lootnud luua korda lahendust ootavatest probleemidest arusaamise ning intellektuaalsete või muude abivahendite varal, mida me võime nende lahendamisel rakendada. Teised on jälle rõhutanud, kuidas korda ja sundust võib kehtestada inimeste loodud suhete struktuuride ja institutsioonide kaudu oma reeglite abil, mis kirjutavad ette ja keelavad ära käitumismalle. See on muidugi just see mõte, et niisugused struktuurid ja valitsemissüsteemid, mida E. Leach ründab, on nii kordaloovald kui ka stabiilsed, ning samuti on huvitav, et selles kontekstis paneb ta ette, et poliitiline antropoloogia peaks Max Weberile rohkem tähelepanu pöörama kui Émile Durkheimile.

Kõigist meie teedrajavaist eelkäijaist näib Max Weber olevat olnud kõige teadlikum korra avastamise probleemidest inimasjus. See ei ilmne kusagil nii selgesti kui ideaalsete tüüpide metodoloogias, mis on ka M. Weberi töö see külg, mida E. Leach näib eriti järele aimavat.⁶ Siinses kontekstis on kaks selle lähenemise aspekti eriti ilmekad. Üks on mõne ideaaltüübi võime ületada kahekordset lünka, kuna nad võivad täita üldise ja üksiku ühendamise otstarvet, luues samal ajal väärtusliku seose tegija ja vaatleja vahel. See on tähtis, sest nagu ma olen juba maininud, ei taha ühiskonnast ja käitumisest aru saada mitte üksnes antropoloog. Inimesed, keda me uurime, huvituvad samuti sellest ülesandest, kuigi nende huvi põhjus on meie omast tõenäoselt üsna erinev. Seega ilmneb, et *gumla* ja *gumla* kategooriad on kasulikud ideaaltüübid nii E. Leachile kui ka katsinitele. E. Leachil on nad vaatlusaluste tegelike riigivormide ideaaltüübiliseks mõõduks, katsinitel on nad teistsuguseks ideaaliks, mis on neile nii tegelikkuse mõõduks kui ka kujutluseks maailmadest, mida nad soovivad saavutada või vältida. Loomulikult pakub see E. Leachile samuti huvi ja siin märkame ka teist iseloomulikku joont, millele ma viitasin. See on võimalus niisuguse mudeli varal uurida ebastabiilsust ja muutust.

Kuigi I. Schaperale⁷ tundus, et ta võis 1956. aastal kinnitada, nagu puudunuks uuritud hõimuühiskondadel poliitiline filosoofia

fia tõsise mõtiskluse mõttes poliitiliste maailmade võimalikkusest, tegi E. Leachi raamat selgeks, et seda ei saa öelda katsinite kohta. I. Schapera kirjutas muidugi traditsioonilistest Lõuna-Aafrika ühiskondadest, kuid nüüd näib üpris ebatõenäoline, et see märkus kehtiks otseselt vähemalt selle mandri mõne teisegi piirkonna kohta. Tallensid on tundnud ja isegi katsetanud ühe Mole-Dagbane kuningriigi eksporditud peamise pealikupoliteiaga ja sellised rahvad nagu lendud ja okebud on samuti hinnanud oma segmendilisi, vastandlikke süsteeme ja alurite tsentraliseeritumaid võimustuktuure ja teinud nende vahel valikuid. Mõnevõrra erinevalt on nyamwezidel ja sukumadel, keda ma ise olen uurinud, kahesuguse (ja kahetasandilise) riigivormi, külakogukonna ja pealikupoliteia või muu laiema hierarhia kombineerimise pikk ajalugu ning real juhtudel on nad üht seadnud teise vastu.⁹

M. Weber rakendab nüisuguste kooseksisteerivate riigivormide mudeleid oma analüüsidest mitut moodi. Need võivad meile rääkida süsteemisestest vastuoludest, mis võib meile omakorda ütelda midagi huvitavat selle kohta, kus see süsteem oleks võinud eksisteerida ja kus see võiks käiku minna. M. Weber ise toob selle väga teravalt esile oma patrimoniaalsete ja feodaalsete struktuuride eritluses. Esimene on ideaaltüüp, mille puhul valitseja palkab ja vallandab personali oma suva kohaselt. Viimane näeb samuti ette personali seotuse võimu ja kõrge seisundiga sünnipärase õiguse järgi. Nagu M. Southwold näitab bagandade¹⁰ puhul, võib tegelikkus kõikuda nende kahe vahel, kuna valitseja püüab pidevalt nõrgendada personali autonoomiat, mida see ise üritab suurendada. Nagu E. Leachi kirjeldatud katsinite puhul, on selle süsteemi elu kõik faasid ebastabiilsed, kuid muutuse mudel ei ole täiesti ennustamatu. E. Leachi väite kohaselt on sellisel ennustatavusel loomulikult kui-oleks-iseloom, seda enam, et me tavaliselt ei tegele hoolikalt kujundatud tegevuskavadega. Aga E. Leach ei räägi meile oma kui-oleks-kujundiga lihtsalt muinasjuttu. Asi on selles, et õigupoolest otsivad inimesed igalpool suurt vaheldust, kuna nad püüavad realiseerida oma kujutlusi heast või paremast elust ja isegi siis, kui muutusi tekitavad jõud oleksid midagi tegetsejale võorast, püüab ta selle mõttest aru saada ja suunata seda enda jaoks ahvatlevatele radadele.

Tulles tagasi T. Arcchi mäeharjakujundi kui ebastabiilse tasakaalu mudeli juurde, näib E. Leach sotsiaalse süsteemi puhul arvavat, et kuna kera veereb mööda selle külge alla, siis on tal kalduvus sattuda veel ühele või peaaegu veel ühele inimlike soovide, valikute ja kavatsuste kõrgendikule. Ja nüisuguseid kõrgendikke ei ole lõputul arvul, sest inimestel tundub olevat suhteliselt vähe võimalusi välja mõtlemaks ühiskondliku korra vorme, mida nad võiksid taotleda. On muidugi võimalik, et muutused, mida me kogeme, võivad ületada meie võime asetada tasakaalulõkse muutumisprotsessidele. Muutuse

ulatus, kiirus ja keerukus võib olla niisugune, et ei ole lootustki sobitada seda käepärast olevate mudelitega ja uute kavandamisega selle tarvis ei õnnestu meil piiratud aja jooksul toime tulla. Ka seda oli E. Leach ette näinud mõtteid äratavas ja oma aja tarvis erakordselt prohvetlikus visioonis äralipanud maailmast (1967), milles teaduslikud ja muud arengud võivad toimuda liiga kiiresti selleks, et ühiskond nendega toime tuleks.¹¹

Loodusteadlasele hakkab juba selgeks saama, et ma pole üks nende hulgast. Ma ei tea, mil määral jõuavad loodusliku maailma ebastabiilsed süsteemid uude tasakaaluseisundisse, ehkki fakt, et keeristormidel on kalduvus vaibuda, annab tunnistust sellest, et isegi võimsal liblikal on oma piirid. Võib-olla põhjendamatumalt oli mul siin siiski kiusatus keskenduda mõnele loodusliku ja ühiskondliku maailma võimalikule analoogiale, nii nagu need ilmnevad populaarse kaosekirjanduse ühes osas. Ma olen olnud eriti rabatud loodusteadustele iseloomuliku traditsioonilise tasakaalufookuse moodsa kriitika ja Edmund Leachi poolt juba pimedas ja kauges 1950-ndate alguses oma kolleegide pihta suunatud kriitika ilmsest sarnasusest. Kaos võib 1990. aastal olla kõikjal, nagu mina mõista annan, aga tuleb välja, et sotsiaalanthropoloogias oli see olemas juba 1954. aastal.

KIRJANDUS

- ¹ J. Gleick. *Chaos. Cardinal*, 1987.
- ² T. Arecchi. *Chaos and Complexity // Times Literary Supplement. Special "Liber" Issue. 1989. Oct. 6-12.*
- ³ E. Leach. *The Political Systems of Highland Burma // G. Bell for the London School of Economics. 1954.*
- ⁴ M. Fortes, E. Evans-Pritchard. *African Political Systems. Oxford, 1940.*
- ⁵ G. Bateson. *Bali: the value system of a steady state // M. Fortes (ed.). Social Structure. Oxford, 1949. P. 35-53; G. Bateson. Naven (2nd edition). Stanford, 1958.*
- ⁶ M. Weber. *The Theory of Social and Economic Organisation, 1947. (originally Part I of *Wirtschaft und Gesellschaft* published as Volume III of *Grundriss der Sozialökonomik* Tübingen: J.C.B. Mohr (P. Siebeck), 1925.)*
- ⁷ I. Schapera. *Government and Politics in Tribal Societies. Watts, 1956.*
- ⁸ A. Southall. *Alur Society // Heffers for the East African Institute of Social Research. 1956.*
- ⁹ R. Abrahams. *Law and order and the state in the Nyamwezi and Sukuma area of Tanzania // Africa. 1989. Vol. 59, No 3. P. 356-370.*
- ¹⁰ M. Southwold. *Bureaucracy and Chiefship in Buganda // East African Studies. East African Institute of Social Research. 1961. No 14.*
- ¹¹ E. Leach. *A Runaway World? // B.B.C., 1967.*